

הערכת-על של תכניות בחינוך הפורמאלי בתמיכת קרן אבי חי (1995-2010): ממצאים עיקריים ממחקרי הערכה והמלצות

ד"ר יגאל רוזן

roseny@edu.haifa.ac.il

נובמבר 2011

"Not everything that can be counted counts and not everything that counts can be counted."

-- Albert Einstein

1. מבוא

במהלך עשר השנים האחרונות בוצעו עבור קרן אבי חי חמישה עשר מחקרי הערכה אשר בחנו תשומות, תהליכים והשפעות של תכניות בחינוך הפורמאלי בתמיכת הקרן במהלך 1995-2010 (ראה נספח א'). מחקרי הערכה אלה בוצעו על מגוון רחב של תחומים המייצגים את המוקדים העיקריים של מעורבות הקרן בחינוך הפורמאלי, כגון: תכניות התערבות בית-ספריות, הכשרת מורים, אינטרנט ופיתוח תכניות לימודים. מידע רב שנאסף בתהליכי הערכה חיוני לתהליכי קבלת החלטות בקרן. עם זאת, קיימת חשיבות רבה לייצר תמונה כוללת של התובנות המרכזיות באמצעות בחינה שיטתית וכוללנית של מחקרי הערכה אלה לשימוש המבקשים לקדם חינוך יהודי במערכת החינוך הפורמאלית בישראל. השיטה המתאימה לבחינה כוללנית זו היא הערכת-על (Meta-evaluation), המאפשרת לבחון באופן שיטתי סדרה של מחקרי הערכה. באמצעות ניתוח זה ניתן לזהות דפוסים בולטים בתוך מידע רב-ממדי ולבחון זיקות והבדלים בין ממצאים שהתקבלו בדוחות הערכה של הקרן על מגוון סוגים של תכניות ויוזמות בחינוך הפורמאלי. הערכת-על עשויה לתרום לקידום תהליכי קבלת החלטות ופרקטיקה חינוכית מבוססת עדויות מחקריות (Evidence-based decision making) הנשענים על ראייה כוללנית של ממצאי הערכה שבוצעו בקרן אבי חי.

להלן שלבי העבודה העיקריים שבוצעו עבור הערכת-על:

1. גיבוש מערכת קריטריונים לניתוח מחקרי הערכה: בחינת מטרות ושאלות הערכה, שיטת המחקר (הליך המחקר, כלים, אוכלוסיית המחקר)
2. בחינת אופי ממצאים מדווחים: ממדי תשומות, תהליכים ותוצרים - השפעות בממדים: קוגניטיבי, רגשי, תפישתי והתנהגותי.
3. ממצאים תיאוריים-איכותניים וממצאים כמותיים: זיהוי גורמים התורמים או המעכבים השגת מטרות הקרן והתכניות.
4. תהודת התכניות: השפעות מעבר למשתתפים הישירים בתכניות הרלוונטיות (למשל, מורים שלא מעורבים בהוראת התכנית).
5. תובנות עיקריות, השלכות, זיהוי שאלות שטרם זכו למענה של מחקרי הערכה בקרן אבי חי והמלצות למחקרים עתידיים.

1.1 טיפולוגיה של תחומי הפעילות בתחום החינוך הפורמאלי הנתמכים על-ידי קרן אבי חי¹:

ניתן לחלק את תכניות הנתמכות על-ידי הקרן לשלוש קבוצות עיקריות:

- תכניות התערבות בית-ספריות שבחלקם הגדול כוללות השתלמויות מורים. אוכלוסיית מחקרי הערכה בקבוצה זו כללה: 203 מנהלי בתי-ספר, 2,041 מורים ו-1,015 תלמידים (כשליש מהם תלמידי יסודי והיתר תלמידי על-יסודי).
 - פיתוח חומרי למידה. ממצאי מחקרים נשענים על מידע מ-319 מנהלי בתי-ספר, 1,991 מורים ו-889 תלמידים.
 - הכשרת מורים לתואר אקדמי בהוראת לימודי יהדות. בקבוצה זו נערכו מחקרים בקרב 57 מנהלי בתי-ספר, 139 מורים ו-1,782 תלמידים.
- כל קבוצת תכניות פועלת להשגת מטרות שונות, כוללת דרכי פעולה דיפרנציאליות התלויות באוכלוסיית היעד ובהקשר שבו פועלות התכניות. הדבר מקשה כמובן על עריכת השוואה ישירה בין האפקטים של התכניות השונות, זאת בנוסף לשונות גדולה במתודולוגיה של מחקרי הערכה שבחנו באופן אמפירי תכניות אלה.

1.2 קריטריונים לבחינת עדויות אמפיריות במחקרי הערכה השונים:

במטרה לבחון באופן שיטתי את העדויות האמפיריות שנמצאו בוצעו הבחנות בממצאים על-בסיס מדדי הערכה ושיטות שיושמו במחקרים אלה, כדלהלן:

א. מדדי הערכה

1. תשומות בתכנית (תיאור משאבים):

- מספר משתתפים ומאפייניהם:

א. תלמידים: בגילאי בית-ספר יסודי, חטיבת ביניים ותיכון בזרם החינוך

הממלכתי וממלכתי-דתי.

ב. מורים: פרחי הוראה ומורים וותיקים בזרם החינוך הממלכתי וממלכתי-דתי.

- היקף השתלמויות, הנחייה וימי עיון

- היקף לימוד

2. תהליך הטמעת התכנית (תיאור תהליכים):

- מטרות חינוכיות

- אופי הפעילות

- קשיים ואתגרים בהטמעה

- הצלחות בהטמעה

¹ חלק גדול מהתכניות פועלות ביותר מתחום אחד. במקרים אלה, מוצגים ממצאי הערכה בהיבטים הרלוונטיים בכל אחד מתחומי הפעילות.

3. תפוקות התכנית בטווח הקצר והארוך (תיאור תוצרים):

- באיזו מידה חל שינוי בידע של המשתתפים בנושא תרבות ישראל, מסורת וזהות יהודית, בעקבות ההשתתפות בתכנית (כפי שנמדד על-ידי מבחנים סטנדרטיים, מבחני ידע אחרים או שאלון לדיווח עצמי)?
- באיזו מידה חל שינוי בתפישות, עמדות ורגשות המשתתפים כלפי תרבות ישראל, מסורת וזהות יהודית (כפי שנמדד על-ידי שאלוני עמדות)?
- מהן עמדות המשתתפים כלפי התכנים שנלמדו בנושאים הקשורים בתרבות ישראל, המסורת היהודית, תודעה וזהות יהודית וכו' (כפי שנמדד על-ידי שאלוני עמדות ושביעות רצון)?
- מהן השפעות התכנית על אימוץ פרקטיקות והתנהגויות חדשות לאורך זמן? (כפי שנמדד על-ידי תצפיות, ראיונות ושאלונים)?
- באיזו מידה התכנית מקדמת אפקט תהודה בזיקה לעיסוק בסוגיות זהותיות, ערכיות וחינוכיות, כפי שנמצא בקרב משתתפים עקיפים בתכנית (למשל, מורים שלא מלמדים באופן ישיר את התכנית בכיתות, אך עושים שינוי בתכנים)?

ב. שיטות שיושמו במחקר הערכה:

1. מחקר משולב (כמותי ואיכותני) ניסוי-למחצה הכולל קבוצת השוואה: מעקב אחר השפעת התכנית על משתתפיה עם מדידות חוזרות (לרוב בתחילת השנה ובסיומה), לעומת שינויים החלים בקבוצת השוואה בעלת מאפייני רקע דומים.
2. מחקר משולב ניסוי-למחצה ללא קבוצת השוואה: בחינת השפעת התכנית על משתתפיה ללא בדיקת תהליכי למידה המתרחשים באופן טבעי בקרב אוכלוסייה עם רקע דומה.
3. מחקר מתאמי: מתמקד בבחינת יחסי גומלין בין מדדים שונים בנקודת זמן אחת לרוב בסוף פרק זמן משמעותי של השתתפות בתכנית התערבות.
4. מחקר איכותני: מאיר תהליכים ותוצרי התכנית מנקודת מבטם של משתתפיה בהתבסס על ראיונות ותצפיות.
5. ניתוח מקורות מידע נוספים הקשורים לפרויקט (כגון, ניתוח מסמכים).

2. ממצאים עיקריים לפי תחומי פעילות

פרק זה מציג את עיקרי התובנות מממצאי הערכה בהתאם לחלוקה לסוגי התכניות. ראשית מוצגים דפוסים שנמצאו בהקשר לתכניות התערבות בית-ספריות, לאחר מכן ממצאים הנוגעים בפיתוח חומרי למידה ולבסוף ממצאי תכניות העוסקות בהכשרת מורים. הסיכום מציג דפוסים מרכזיים שנמצאו תוך ניסיון להצביע על דפוסים משותפים לתכניות השונות וכן על דפוסים דיפרנציאליים בהתאם לאופי

השונה של חלק מהתכניות. בכדי ליצור סיכום ממצאים קוהרנטי מעבר לתכניות ומחקרים בודדים, ניתנה עדיפות לדפוסים השכיחים בעלי תוקף קונספטואלי ומתודולוגי².

2.1 תכניות התערבות בית-ספריות

השקעה בפיתוח ובהטמעה של תכניות התערבות בית-ספריות בתחום החינוך היהודי הינו אחד הערוצים המרכזיים בו פועלת קרן אבי חי. לאור זאת, חלק משמעותי ממחקרי הערכה בחנו תהליכים והשפעות של תכניות אלה על תלמידים, מורים ומנהלים. מספר תובנות מרכזיות עלו מתוך ניתוח מחקרים אלה, כדלהלן:

חוזקות של תכניות התערבות בית-ספריות

- אפקטיביות גבוהה: ממצאי המחקרים מצביעים על **אפקטים חזקים של התכניות על טיפוח ערכים יהודיים בבתי-ספר ממלכתיים**. התכניות מסייעות למורים המבקשים לצייד את התלמידים בבסיס איתן יותר לגיבוש יחסם למורשת היהודית ולמידה שבה היא רלוונטית לחייהם במדינת ישראל. המורים מזהים את בורותם של התלמידים כגורם מכריע בגישתם השלילית ורואים את משימתם בטיפוח יחס חיובי יותר כלפי מורשת יהודית מצד התלמידים באמצעות תכניות שפותחו תמיכת הקרן.
- בחלק מהתכניות נמצא **שינוי בדפוס השיח של התלמידים**, ביכולתם לנהל דיונים משמעותיים ורלוונטיים ובמודעות גוברת והולכת של התלמידים לחשיבות הנושאים בהקשר למורשת ישראל.
- נראה כי **לתכניות בעלות אופי הוליסטי³ יכולת טובה להשפיע** הן ברמה הארגונית והן ברמת צוות המורים. התכניות יוצרות שפה משותפת בקרב צוות בית-הספר, תלמידים והורים ותורמת להגברת ההשפעות החינוכיות. ניכר כי לתכניות אלה יתרון יחסי בקרב תלמידי יסודי, זאת לעומת תלמידי על-יסודי.
- **התכניות יוצרות מרחב לשיח יחסיים אישיים**, המאזנים את העשייה המרוכזת בהישגים לימודיים. התכניות מאפשרות גמישות וחריגה ממסגרת לימודים נוקשה הנשלטת על-ידי מערכת לחצים חיצוניים ומאפשרות התמקדות בעולמם הפנימי של התלמידים (חוויית ורגשי), מעודדות ספונטניות ויצירתיות של צוותי ההוראה בהטמעת מגוון פעילויות.
- המחקרים מדווחים כי **מורים מבתי-ספר היסודיים תופשים יותר את בית-הספר כסביבה חינוכית המזמנת עיסוק בחינוך הערכי**, מייחסים יותר חשיבות לחינוך ערכי, מדווחים יותר על שילובו המעשי בהוראה ותופשים יותר את תפקיד המורה והחינוך הערכי כשליחות חברתית. למרות זאת, מניתוח ישיר של השפעות על תלמידים נמצאו אפקטים חזקים יותר של התכניות על תלמידי חטיבת ביניים וחטיבה עליונה.

² בכדי שלא להכביד על קריאת סיכום זה השואף להציג תמונה כוללת מעבר לתכניות ומחקרי הערכה בודדים, לא יוצג כאן פירוט שיטות המחקר שהניבו את הממצאים המתוארים ופירוט מאפיינים סטטיסטיים.

³ תכניות הוליסטיות מספקות מענה למגוון צרכים חינוכיים של בית-הספר בדמות של פתרון הכולל: תמיכה וליווי בפיתוח חזון יהודי ישראלי, פיתוח אקלים בית-ספרי ברוח ערכי המסורת והתרבות היהודית, תכניות לימוד ספירליות והכשרה מעמיקה לסגלי ההוראה.

- ברוב התכניות מדווחים המורים על **מערכת תמיכה יעילה, מסורה ומקצועית מצד מטה התכניות שמצליחה להעצים את המורים**. ברוב המקרים מהלכי התכנון והיישום היוו הזדמנות לשיתוף פעולה ומעורבות של מורים בעיצוב החוויה הלימודית.

קשיים בהטמעת התכניות

- רלוונטיות התכנים: **הקושי לחבר את התכנים לעולמם של התלמידים**, הינו ממצא רווח בכל מחקרי הערכה שבוצעו על תכניות התערבות בית-ספריות (למרות שלעיתים מדווחים המחקרים על קולות המשבחים היבט זה של התכניות). תופעה זו בולטת במיוחד כאשר מדובר בהוראה בכיתות הנמוכות. במקומות בהם הרחיבו את הרפרטואר הפדגוגי מעבר לתכנים דיסיפלינאריים תוך מתן הזדמנויות לתלמידים להתנסות בעבודת חקר עצמאית ושילוב אמנויות (למשל, מוסיקה, שירים, תמונות, סיפורים), הניב חווית למידה חיובית. המורים מדגישים את הצורך בהיבטים התנסותיים-חוויתיים בלימודי יהדות בהם הם רואים ערך מוסף פוטנציאלי. השימוש בחומרים אותנטיים ורלוונטיים לחיי המשתתפים מאפשר נגיעה וחשיפה של תכנים אישיים עמוקים ומרגשים.
- ממצא שכיח במחקרי הערכה היה דיווח על **חוסר איזון בין התמיכה היעילה מצד צוות התכניות בנושאי היהדות לעומת מתן תמיכה משמעותית יותר בתהליכים הפדגוגיים-דידקטיים**. קיימת חשיבות רבה להכשיר את המורים להיות מנחים בפעילויות החינוכיות השונות ומקדמים למידה התנסותית - חווייתית להבדיל מהגישה המסורתית המתבטאת בהוראה פרונטאלית. המורים צריכים לקבל כלים להנחיה של תלמידים, עבודה בקבוצות וקידום שיח לימודי משמעותי בכיתה.
- **השפעה לאורך זמן**: למרות הציפייה שכלל שיעלה וותק התכנית בבית-הספר כך יעלו גם הביטויים של התוצרים המצופים כתוצאה מהפעלת התכנית, לרוב נמצא דמיון בין משיבים מבתי-ספר וותיקים בתכנית לבין משיבים מבתי-ספר שנמצאים בתחילת תהליך ההטמעה. נראה כי הציפייה העיקרית להשפעות התכנית מתבטא יותר בקרב מורים מבתי-ספר שהתכנית פועלת בהם זו השנה הראשונה (למשל, בהקשר לדיאלוג משמעותי יותר עם תלמידים והשפעה על זהותם), כאשר מורים וותיקים בתכנית פסימיים יותר לגבי יכולת ההשפעה.
- **תלות בליווי אינטנסיבי**: ממצאי המחקרים מצביעים על קושי רב להמשיך ביישום מלא או אף חלקי של התכניות מעבר לשלב של תמיכה וליווי משמעותיים. ממצאי הערכה מראים כי דפוס זה קיים גם בהקשר לתכניות הוליסטיות בשלב המעבר מהנחייה אינטנסיבית להובלה עצמאית יותר של התכנית על-ידי צוות בית-הספר.
- בחלק מהתכניות נמצא **פער משמעותי בין הדיווח על מצב התכנית** (שעות לימוד בשבוע, מספר תלמידים ומורים השותפים לתכנית) **לבין המציאות בפועל**. נראה כי חלק מהארגונים מאבדים את הקשר עם בתי-הספר המשתתפים בתכנית ומסתמכים על נתונים לא מדויקים לגבי מספר התלמידים, המורים ולעיתים אף מספר בתי-ספר המשתתפים בתכנית.

- בחלק מהתכניות מציינים המורים שהטמעת התכניות דורשת מהם השקעה משמעותית של **זמן ויוצרת עומס** לא מבוטל, בהתחשב במציאות בית-ספרית דחוסה בפעילויות שוטפות ובאילוצים חיצוניים כגון הכנה למבחנים.
- חלק מהמנחים שהעבירו השתלמויות בבתי-הספר לא לימדו מעולם בבתי-ספר ורובם לא לימדו בבית-ספר יסודיים. **חוסר ניסיון של המנחים ביישום עקרונות חינוך יהודי הלכה למעשה בכיתה** מפחית את יכולת המנחים לשזור בהדרכה מרכיבים דידקטיים חשובים שייסעו למורים להטמיע את התכניות.
- מחויבות המורים לבחינות הבגרות בחטיבה העליונה יוצרת **לחץ להספק על חשבון עיסוק בכל התכנים והערכים** השזורים בתכניות הלימודים בחינוך יהודי. כמו-כן תנאים אלה אינם תורמים לנינוחות של המורים ליצור למידה חווייתית-ערכית.

תנאים חינוניים להצלחת התכניות

- להשתלמויות מורים שכוללות רכיב משמעותי, מוקדם ככל שניתן, של **עיסוק ביעדים פרקטיים של תכנית הלימודים** תוך מתן מקום מרכזי לחשיבה של תלמידים, פוטנציאל רב יותר להצלחה.
- **מערכת יחסים תקינה וטובה בין חברי צוות המורים בית-הספר** עוד לפני כניסתה של התכנית המאופיינת על-ידי קשרים מקצועיים וחברתיים בין חברי הצוות. בחלק גדול מהתכניות קיימת חשיבות רבה לשיתוף פעולה בין חברי הצוות בשלבי הטמעת התכנית. יצירת תחושת שותפות של כל מקבלי ההחלטות בבית-הספר ברובד הארגוני, הפדגוגי והקהילתי.
- **מחויבותו של מנהל בית-הספר ומידת יכולתו להוביל תהליכי שינוי בבית-הספר** חיונית להצלחת התכנית. לעיתים קרובות, המנהל משמש מודל לאנשי מפתח בבית-הספר אשר מובילים את הטמעת התכנית.
- **הנחיה וליווי שוטף:** ממצאי המחקרים מצביעים על צורך בדגשים שונים למורים מזרמי החינוך השונים. בבתי-הספר הממלכתיים חשוב לתת את הדעת על תחושת המסוגלות לעסוק ולהורות את התכנים בהם מתמקדת התכנית ועל תחושת חיבור ליהדות. כמו-כן קיימת חשיבות לתת מענה לצרכים שונים בליווי ובהכשרה בהתאם לתפישות המוצא של המורים ומידת דתיותם. בבתי-ספר ממלכתיים-דתיים חשוב לעסוק יותר בסוגיית הפתיחות לגוונים שונים ביהדות ולהכרת מסורתיות. ממצאי הערכה ניכר כי קיים יתרון לתכניות בעלות יכולת גמישות והתאמה להקשר המקומי של בית-הספר.
- **דיפרנציאליות בהנחיה:** עוד עולה מהממצאים כי חשוב להקדיש משאבים להגברת המעורבות של המורים הצעירים ובעלי הוותק מועט בתכנית בגלל הצורך הרב יותר בהנחיה ובליווי וכן משום שגישתם פתוחה וקשובה יותר לצרכי תלמידים.
- **יצירת אקלים יהודי בבית-הספר** (תכנים וערכים יהודיים מהווים חלק אינטגרלי ממכלול הפעילויות הפורמאליות והלא פורמאליות של בית-הספר), למשל באמצעות פעילויות לחגים וטקסים ברוח התכנית, חיוני מאד להצלחת התכנית. במקומות בהם יצרו שילוב של התכנית במכלול הפעילות הבית-ספרית זכתה התכנית לתשומת לב משמעותית והתקבלה בתגובות

חיוביות מצד כלל חדר המורים. בהקשר זה, קיימת חשיבות רבה ליצירת חיבור משמעותי בין הוראת מקצועות לפי תכנית הלימודים לבין פעילויות לימודיות בלתי פורמאליות.

- **חשיבות של למידה הדרגתית לאורך שנת לימודים מלאה:** מחקרים שבחנו יישום תכניות למשך שנת לימודים מלאה לעומת למידה לאורך מספר חודשים בלבד (סמסטר), הראו כי למידה לאורך סמסטר אחד בתכנית או למידה מואצת לאורך שנה לא מאפשרת למידה משמעותית ולכן אפקטיבית הרבה פחות, בהשוואה ללמידה הדרגתית לאורך שנת לימודים מלאה.

2.2 פיתוח חומרי למידה

הערוץ השני בו תומכת הקרן עוסק בפיתוח חומר למידה כולל אלה הדיגיטליים. המחקרים שעסקו בהערכת תכניות אלה התמקדו בעיקר בלקוחות של תכניות אלה ובהשתלמויות שנלוו להטמעה של החומרים ולא בהערכת תכניות לימודים גרידא. למרות זאת, נעשה כאן ניסיון ללקט מספר תובנות המכוונות בעיקר לרמת התכנים של תכניות הלימוד. להלן מספר תובנות מרכזיות שעלו מתוך ניתוח ממצאי מחקרים אשר בחנו תכניות שהתמקדו בפיתוח תכניות לימודיים:

חוזקות של תכניות ממוקדות פיתוח חומרי למידה

- **פיתוח חשיבה לצד הבניית ידע:** בחלק גדול מהתכניות נמצא כי הערך המוסף שלהן חורג מהתכנים הספציפיים ומצייד את המורים ואת תלמידיהם בכלי חשיבה וניתוח על-פי ערכים מהעבר שנכונים גם לעידן המודרני, כגון: התמודדות עם המורכבות של אזרחות אחראית בחברה דמוקרטית ופלורליסטית, תוך קישור התכנים היהודיים לסוגיות עכשוויות.
- **העצמת מורים בבתי-ספר ממלכתיים-דתיים:** חלק משמעותי מתכניות הלימודים מכוונות להעצים מורים בכלל ומורים ליברליים ודמוקרטיים יותר בפרט, שלא פעם מרגישים חריגים על רקע הסביבה התורנית או הפוליטית בה הם חיים. השתלמות מורים מזמנת היכרות מעמיקה יותר עם חבריהם לצוות ודעותיהם ותורמת לאווירה טובה בחדר מורים.
- עבור חלק ניכר מהתלמידים, המפגש עם חומרי הלימוד בתכניות, בעיקר כאשר נעשה שימוש בטקסטים מקוריים, חורג מהמוכר להם הן בבית-הספר והן בסביבתם המשפחתית-חברתית. **התכניות מספקות הזדמנות להסרת מעטה המסתורין ולהפחתת הרתיעה הנובעת מאימוץ תפישות סטריאוטיפיות לגבי הלא-מוכר.** חשיפת התלמידים למורכבות המסורת היהודית, לשפה המיוחדת של הטקסטים המסורתיים, לסוגיות הערכיות והמוסריות בהן עוסקת ההגות היהודית, מהווה אתגר הדורש התמדה והתמודדות משמעותיים. הממצאים מראים שמאמץ זה נושא פירות תוך מעורבות ומוטיבציה גוברת והולכת של התלמידים בתהליך החינוכי.
- **יתרון לתכניות המשולבות במקצוע קיים בבית-הספר:** נמצא כי תכניות לימודים בעלי זיקה ישירה לתחום דעת הנלמד בבית-הספר (למשל, גמרא) זוכות לרצון רב יותר מצד המורים לשלבן בפרקטיקה שלהם בבתי-הספר. נמצא כי המורים מרוצים מהתכניות אלה ומביעים מידת שביעות רצון גבוהה מאיכות חומרי הלמידה וממידת העניין שהם יוצרים בקרב התלמידים. המורים ציינו

כי הם נהנים מהחווייה של הלמידה וחשים כי החומר הנלמד מקושר היטב לסוגיות ערכיות בימינו אנו.

- **יתרון לתכנית הוליסטיות:** נראה כי תכניות בעלות אופי הוליסטי נתפשות בעיני מורים ומנהלי בתי-ספר כחיוניות ברמה גבוהה מאד בהקשר למטרות, תכנים ודרכי הפעולה.
- **תכנים דיגיטאליים בתחום החינוך היהודי, נמצאו כאפקטיביים מאד בקרב מורים ותלמידים.** מאגרי המידע זוכים לפופולאריות רבה בקרב שתי הקבוצות, כאשר המורים עושים גם שימוש רב בפעילויות לימודיות מתוקשבות. דפוס מבטיח מאד נמצא בהקשר לעלייה בשביעות רצון מהתכנים הדיגיטליים ככל שמשתמשים בהם יותר. הדבר מצביע מענה איכותי לצרכים האמיתיים של המורים והתלמידים.

קשיים בהטמעת התכניות

- **חוסר התמקדות בתלמיד:** הקושי העיקרי מתבטא בכך שלעיתים רבות החשיבה העיקרית של כותבי תכניות הלימודים מכוונת מורים ולא תלמידים. יש מקום להגברת הקדשת תשומת לב לחשיבה מדוקדקת על היעדים החינוכיים ברמת התלמיד והאופן מיטבי להשגתם ברמה הפרקטית. חלק מהמחקרים מדווחים על אכזבה של מורים שציפו לקדם באמצעות ההשתלמויות דברים מעשיים בבית-הספר. מורים הביעו תסכול מהפער בין ההשתלמויות לבין הצרכים הפרקטיים שלהם כמורים והמציאות של התלמידים.
- **בעיית "הספק" של חומר לימודי בבתי-הספר:** מחויבות המורים לבחינות הבגרות בחטיבה העליונה יוצרת לחץ להספק על חשבון עיסוק בתכנים וערכים השזורים בתכניות הלימודים. כמו-כן עומס של תכנים בתכניות הלימודים אינו תורם לנינוחות של המורים ליצור למידה חווייתית-ערכית.
- חלק מבתי-הספר נוטשים את התכנית לאחר ההשתלמות ויישום הנלמד בהשתלמויות אינו מגיע לתלמידים.

תנאים חיוניים להצלחת התכניות

- **היצמדות למקצוע קיים בבית-הספר:** לחתור לכך שתכנית לימודים תהיה צמודה למקצוע מסוים הקיים במערכת. נראה כי מודל העבודה סביב תכנית לימודים, תוך כדי יישומה, הרבה יותר מתאים לצרכי בתי-הספר והמורים, מאשר עבודה עיונית ללא משמעות יישומית מיידית.
- **השתלמות במקביל ליישום בכיתה:** ההשתלמויות המתקיימות במקביל להוראה בפועל מאפשרת למורים להביא להשתלמות את הדילמות מן הפרקטיקה ובכך לקדם תובנות בעלות משמעות יישומית בתהליכי הטמעת תכניות הלימודים.
- **רצף בהדרכה לימודי בהשתלמויות:** קיום השתלמויות ברצף ללא הפרשי זמן גדולים, כאשר צוות המורים משתתף בהשתלמויות באופן סדיר ורציף תורמת לתהליכי למידה משמעותיים והבנה מעמיקה יותר של תכניות הלימודים.
- **מוטיבציה של מורים לכל אורך תהליך ההטמעה:** מוטיבציה גבוהה מצד המורים בקידום ערכים עליהם נשענת תכנית הלימודים קריטית להצלחת השתלמות מורים והטמעתה בבית-הספר.

- **גמישות והתאמת התכנית לצרכי בית-הספר:** תנאי חינוכי למניעת נשירה של בתי-הספר מתכניות הלימודים הוא זיהוי אינטרס חינוכי עיקרי של בתי-הספר והתאמת תכנית הלימודים במענה לאינטרס זה. לבתי הספר יש צרכים חינוכיים ומעשיים דחופים ויש להם מטרות ערכיות שאינן זהות עם המטרות של הארגון שפיתח את תכנית הלימודים. חשוב לפעול לטובת שיתופי מטרות ואינטרסים כבר בשלב תיאום ציפיות על מנת להפחית נשירה של בתי ספר תוך כדי הפעלת התכנית.

2.3 הכשרת מורים לתואר אקדמי בהוראת לימודי יהדות

הערוץ השלישי בו מתמקדת הקרן במסגרת החינוך הפורמאלי הוא פיתוח והכשרה של סגל הוראה לחינוך יהודי. בתחום זה נערכו מחקרי הערכה שבחנו תכניות הכשרת מורים לתואר. להלן מספר תובנות מרכזיות אשר עלו מתוך ניתוח ממצאי מחקרים אלה:

חוזקות של תכניות ממוקדות פיתוח חומרי למידה:

- **יתרון מובנה:** לתכניות להכשרת פרחי הוראה לתואר יתרון מובנה בולט על פני תכניות פיתוח סגלי הוראה באמצעות השתלמויות מורים. מחקרי הערכה שבוצעו על מודל זה מצביעים על שביעות רצון גבוהה ממורים בוגרי התכניות והעדפתם על פני מורים אחרים. בוגרי התכנית זוכים לשבחים על ההכנה העיונית מבחינת הידע והמגוון של הנושאים. לצד הוראה בכיתות, חלק גדול ממורים אלה מובילים פעילויות בלתי פורמאליות (כגון, בתי-מדרש, הכרת ארון ספרי היהודי) ומפתחים תכניות בית-ספריות ייחודיות.
- **השבחה מתמדת:** ממצאי המחקרים מראים על הגברת אפקטיביות הבוגרים כפונקציה של משך זמן הוראה בפועל. כלומר, ככל שמורים בוגרי התכניות להכשרת פרחי הוראה צוברים ניסיון בשטח כך הם זוכים להערכה גבוהה יותר, הן יחסית לעמיתיהם המתחילים והן יחסית למורים שאינם בוגרי התכניות.

קשיים בהטמעת התכניות

- **חוסר דגש על דידיקטיקה:** ממצאי המחקרים מראים כי קיים מחסור בהכשרה דידיקטית והיא מהווה את הקושי העיקרי בקרב מורים בוגרי התכניות. התכניות מדגישות את הידע העיוני לעומת מיעוט ההכשרה הפרקטית להוראה
- **עמדות תלמידים:** ממצא מעניין של מחקרי הערכה מראה כי עמדותיהם של תלמידים כלפי יהדות שלמדו עם מורים בוגרי התכניות להכשרת פרחי הוראה באקדמיה אינן שונות מעמדותיהם של תלמידים שלמדו עם מורה אחר שאינו בוגר התכניות. במקרים מסוימים אף נמצא כי תלמידים שלא למדו עם מורים בוגרי התכניות מדווחים על יחס חיובי יותר כלפי מקצועות היהדות ועל מידה רבה של רכישת ידע בשיעורים.

3. סיכום המלצות לכיווני מחקר עתידיים

מניתוח מגוון רחב של ממצאי הערכה בשלושת הערוצים בהם תומכת הקרן בתחום החינוך הפורמאלי עולה תמונה של מציאות מורכבת של הובלת שינויים בחינוך היהודי במערכות החינוך. נראה כי לתכניות בעלי אופי הוליסטי יתרון יחסי על פני תכניות אחרות. באופן מובנה, תכניות אלה מספקות מענה למגוון צרכים חינוכיים של בתי-הספר בדמות של פתרון כולל (Comprehensive solution). זאת החל מתמיכה וליווי בפיתוח חזון יהודי ישראלי או תעודת זהות של בית-הספר, פיתוח אקלים בית-ספרי ברוח ערכי המסורת והתרבות היהודית, דרך תכניות לימוד ספירליות והכשרה מעמיקה לסגלי ההוראה. אך בכדי לממש באופן אופטימאלי מודל כוללני זה דרושים תנאים התחלתיים רבים ויכולת התמדה מצד צוות בית-הספר אשר אינם בהכרח מתקיימים בפריסה רחבה במערכת החינוך בישראל וכן משאבים תקציביים משמעותיים⁴. לצד תכניות הוליסטיות, חלק מתכניות התערבות בית-ספריות אחרות הכוללות הכשרת מורים, מצליחות לייצר אפקטיביות גבוהה הן בהיבטים לימודיים בקרב התלמידים והן בהיבטים של העצמת מורים ומתן חומרי למידה איכותיים. עם זאת, בחלק מתכניות אלה קיים מחסור במתן הכשרה פרקטית בדגש על דידקטיקה איכותית המכשירה את המורים ליישם שיטות הוראה חדשות ופתוחות יותר בכיתה. קושי בהכשרה דידקטית והתאמת התכניות לצורכי התלמידים בולט במיוחד בהקשר ל בתי-ספר יסודיים. בהקשר לכיתות הגבוהות ניתן להבחין כי קיים יתרון רב לחבר את התכניות למקצועות הקיימים במערכת השעות הבית-ספרית וכן לשזור את הפעילויות כרצף חוויות אותנטיות בלוח השנה היהודי. לצד תכניות לימודים והכשרת מורים בבתי-הספר, פועלות בתמיכת הקרן תכניות הכשרה אקדמית לתואר בהוראת מקצועות היהדות. תכניות מסוג זה מצליחות לטפח בוגרים איכותניים מאד המשתלבים בהצלחה במערכת החינוך. עם זאת, נראה כי גם בסוג הכשרה קיים פער רב בין הידע העיוני לידע יישומי של הוראה בכיתה ובייחוד בכל הקשור להתמודדות עם הוראה בכיתה הטרוגנית. כמו-כן בהתבסס על נתוני תלמידים, לא נמצאו עדויות אמפיריות מוצקות ליתרון בתהליכי למידה של מורים בוגרי התכנית, לעומת מורים אחרים.

מחקרי הערכה כוללים בעיקרם שלושה שלבים: שאלה, תשובה אמפירית ופרשנות/הטמעה בהקשר לדינאמיקה הספציפית של התכנית המוערכת. כמו בהקשרים רבים אחרים, גם במחקרי הערכה לעיתים השאלה חשובה יותר מהתשובה. נתונים אמפיריים יכולים ליצור אשליה בקרב מעריכים ומקבלי החלטות שניתן לבסס מסקנות חד-משמעיות; האם התכנית עובדת היטב או לא? אך הנתונים נשענים רק על מה שנשאל במחקרי הערכה ושיטות המחקר שיושמו בכדי לאסוף נתונים אלה. ניכר כי קיימים פערים גדולים בעומק והיקף המחקרים שנערכו על התכניות השונות. על כן לניתוח-על למחצה זה קיימת מגבלה מובנית הנובעת מטבע המחקרים עליהם הוא מתבסס. מומלץ להגביר את הגישה של מחקרי הערכה יישומיים (Utilization-focused evaluation) החיוניים להתפתחות מושכלת של התכניות העיקריות הנתמכות על-ידי קרן אבי חי ואלה המועמדות לקבל תמיכה. להלן מספר קריטריונים לגיבוש שאלות עבור מחקרי הערכה יישומיים (Patton, 2008):

⁴ דיון בסוגיית עלות-תועלת (Cost-benefit) של תכניות בחינוך הפורמאלי חורג ממסגרת ממצאים הערכת-על של המחקרים. עם זאת, למדד עלות-תועלת חשיבות רבה בתהליכי קבלת החלטות מבוססת-נתונים. ראה למשל, עקרונות לניתוח מסוג זה בספר (Levin, & Ewan, 2001): *Cost-Effectiveness Analysis: Methods and Applications*.

- ניתן לאסוף נתונים שיכולים לתת מענה תקף ומהימן על השאלה האמפירית.
 - קיימת יותר מתשובה אפשרית אחת על השאלה והתשובה אינה נגזרת מאופן ניסוח של השאלה.
 - המשתמשים הישירים ומקבלי החלטות מעוניינים לקבל תשובה על השאלה האמפירית.
 - המשתמשים הישירים מעוניינים להשיב על השאלה, לא רק עבור מישור אחר.
 - המשתמשים הישירים יכולים לציין כיצד הם ישתמשו בתשובה ואת מידת הרלוונטיות של התשובה לפעולות בעתיד.
- ראוי לבחון אפשרות לבדיקה אמפירית של שאלות יישומיות, כגון: באיזו מידה קיימות **השפעות לטווח הארוך** במסגרת התכניות הנתמכות על-ידי הקרן? מה הם **הגורמים התורמים לתפוצה רחבה** של התכנית מעבר למשתתפיה הישירים? מה דרוש בכדי **לשמר ואף להגביר את האפקטיביות** של התכניות לאורך זמן?⁵
- מענה לשאלה אמפירית מסוג זה עשוי לסייע בתהליכי קבלת החלטות לגבי ההשקעה בתכניות החינוך הפורמאלי בקרן. כיוון נוסף המומלץ כאן הוא תיעוד וניתוח מקרי-הצלחה (Best practices) במסגרת מגוון תכניות בחינוך הפורמאלי הנמכות על-ידי הקרן לאורך השנים. מחקרים אלה יסייעו לפתח את **מורשת הקרן** ואת חותמה על החינוך היהודי בישראל וכן תוכל לשמש כמאגר איכותי בדגם **Clearing house**⁶ לרעיונות, תכניות לימוד, ממצאים והמלצות מתוך מחקרי הערכה עבור ארגונים אחרים הפועלים בתחום חינוך יהודי. גרסה מתוקשבת של מאגר זה עשויה להגביר את הנגישות ומידת השימוש במידע וכן תשתלב באופן מרבי עם מגמות עדכניות בחינוך הפורמאלי להגברת השימוש באמצעים מתוקשבים ללמידה, הוראה וקבלת החלטות.⁷

⁵ ראה למשל, עקרונות המוצגים במאמר (Rosen, & Perkins, in press): "Shallow roots require constant"

"watering: The challenge of sustained impact in educational programs"

⁶ ראה דוגמה למאגר מסוג זה ב-What Works Clearinghouse: <http://ies.ed.gov/ncee/wwc>

⁷ ראה "תכנית להתאמת מערכת החינוך למאה ה-21", משרד החינוך:

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/MadaTech/hatamat_marechet_21

נספח א': רשימת דוחות הערכה של תכניות ויוזמות חינוכיות בחינוך הפורמאלי בתמיכת קרם אבי חי

1. רשת מורשה: הערכה תמורות ברמת חברי הצוותים בבתי ספר. ד"ר חגית כהן וולף, אוגוסט 2010.
2. תכנית מארג: הערכת תהליכים ותמורות ברמת חברי הצוותים בבתי ספר. ד"ר חגית הכהן וולף, אוגוסט 2010.
3. תכנית "רביבים": דוח הערכה מסכם תשס"ח-תשס"ט. ד"ר גילי שילד, מוטי אסולין, ד"ר איילה לוטן. מכון היזון, אוגוסט 2009.
4. תכנית זהות יהודית במערכת החינוך הפורמאלי: תכני מארג, פיתוח מסגרת מושגית וגיבוש מדדים להערכה. ד"ר חגית הכהן וולף, תמר שטמפפר, יוני 2009.
5. תכנית זהות יהודית במערכת החינוך הפורמאלי: רשת מורשה פיתוח מסגרת מוסרית וגיבוש מדדים להערכה. ד"ר חגית הכהן וולף, תמר שטמפפר, יוני 2009.
6. תכנית "רביבים": דוח הערכה שלב א'. תשס"ח ד"ר גילי שילד, מוטי אסולין, ד"ר איילה לוטן. מכון היזון נובמבר 2008.
7. הערכה תכנית יסודות: דו"ח סופי ד"ר אלי שכטר, ענבר שכטר, ספטמבר 2008.
8. הערכה מקדמית של ארגונים הפועלים בחינוך הרשמי בתמיכת קרן אבי חי תשס"ח. ד"ר ענת בן סימון, אוגוסט 2008.
9. ביצוע בדיקת היתכנות לקראת הקמת מסגרות חינוך משותפות לתלמידים בעלי גישות שונות למסורת היהודית. ד"ר חן ליפשיץ, מיכל יעקוב. מכון ברנקי וייס לטיפול החשיבה, מרץ 2008.
10. הערכת התכניות יהלום, מורשה ומעצים – הרטמן. ד"ר קופרמינץ וד"ר רוזן, אוגוסט 2007.
11. "מקראנט" – אתר מתקשב למקרא. ד"ר ענת רביב, רביבים יעוץ והנחיה בע"מ, אוגוסט 2007.
12. תכנית "מבחר" תרבות ישראל לחטיבות הביניים: דו"ח הערכה לשנים תשס"ד-תשס"ה. ד"ר עפרה ניר גל, רינת אורן.
13. דו"ח הרטמן 2000-2001\2004-2005. ד"ר אריק כהן, ינואר 2006.
14. דו"ח הרטמן 1995-2005. ד"ר אריק כהן, אוקטובר 2005.
15. דו"ח הרטמן 2003-2004. ד"ר אריק כהן, ספטמבר 2004.